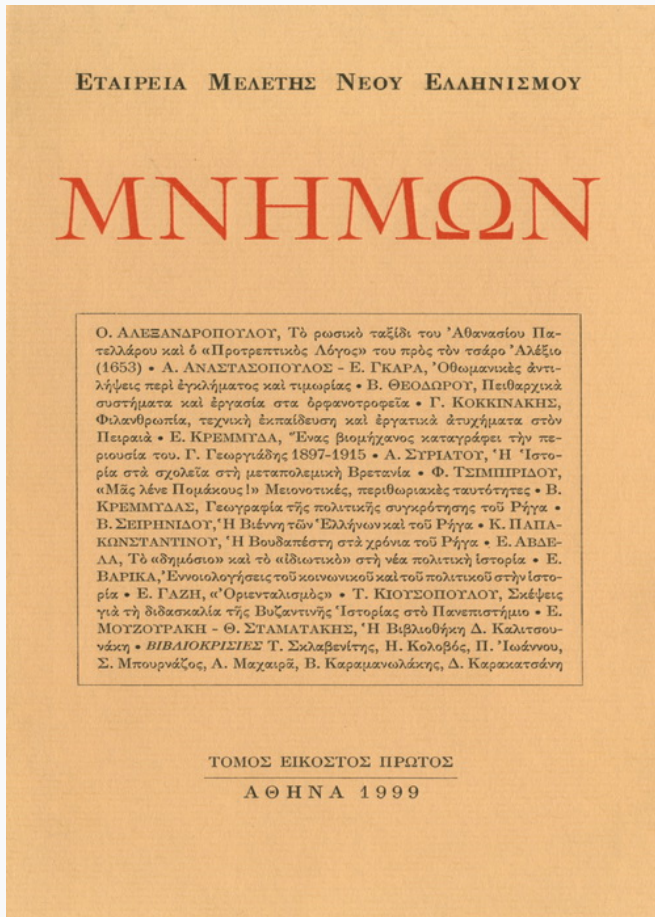

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.796](https://doi.org/10.12681/mnimon.796)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (1999). ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. *Μνήμων*, 21, 247-251. <https://doi.org/10.12681/mnimon.796>

TONIA ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Θά αρχίσω τή σύντομη παρέμβασή μου με μιὰ διαπίστωση, πού, ἐνῶ μοιάζει ὑπερβολική ἢ καί προκλητική, διαισθάνομαι ὅτι γιά διάφορους λόγους τή συμμερίζονται πολλοί. Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι λίγοι ὅσοι, πέραν τῶν βυζαντινολόγων, μέσα στό Πανεπιστήμιο ἐνδιαφέρονται οὐσιαστικά γιά τή βυζαντινὴ ἱστορία. Πολύ λιγότερο ἐνδιαφέρονται οἱ φοιτητές καί πιθανόν ὑπό τίς παροῦσες συνθῆκες νά μὴν ἔχουν τελείως ἄδικο.

Θέλω νά σχολιάσω αὐτὴ τή διαπίστωση, ὅχι γιά νά ἀποκαταστήσω τὸ παρεξηγημένο Βυζάντιο με τὸν τρόπο τῶν παλαιῶν βυζαντινολόγων πού θεωροῦσαν πρῶτιστο καθῆκον τους νά ἀπαντήσουν στὸν Γίββωνα. Ἀντίθετα, πρόθεσή μου εἶναι νά κατανοήσω τή στάση, ἡ ὁποία ἀπομονώνει τή βυζαντινὴ ἱστορία, τόσο σὲ ἐρευνητικὸ ὅσο καί σὲ διδακτικὸ ἐπίπεδο· κυρίως ὅμως νά ἀνιχνεύσω πῶς μποροῦν νά δημιουργηθοῦν ρήγματα στὰ τεῖχη πού νομίζω ὅτι τὴν περιβάλλουν.

Ἀσφαλῶς χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε πῶς φτάσαμε σ' αὐτὰ τὰ τεῖχη. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ βυζαντινολογία εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες πού ὀφείλονται ἀφενὸς μὲν στὴν ἱστορία της, στὸν τρόπο δηλαδή πού συγκροτήθηκε ὡς ξεχωριστὸ ἐρευνητικὸ πεδίο, ἀφετέρου δὲ στὸ ἀντικείμενό της, πού συχνὰ ταυτίστηκε με τὸ χριστιανικὸ ἰδεῶδες. Ὀφείλονται ἐπίσης σὲ μιὰ ἰδεολογικοποιημένη, σαφῶς ἐξηγήσιμη ἱστορικά, προκατάληψη ἀπέναντι στὸ Βυζάντιο.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, τὸ ζήτημα εἶναι πῶς σὲ μιὰ πρώτη φάση θά πειστοῦν οἱ φοιτητές ὅτι ἔχοντας ὡς ὑποχρεωτικὸ μάθημα τὴ βυζαντινὴ ἱστορία δὲν πρόκειται νά διδαχτοῦν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἢ τὴ σειρά τῶν αὐτοκρατορῶν ὡς τηλεφωνικὸ κατάλογο· ἐπομένως πῶς θά πειστοῦν ὅτι μποροῦν νά τὴ «χρησιμοποιοῦν», ὅπως καί τὴν ἱστορία τῶν ἄλλων περιόδων πού διδά-

---

¹Ανακοίνωση στὴ διημερίδα με θέμα «Οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς σήμερα: Στόχοι, προοπτικές, διεπιστημονικότητα», τὴν ὁποία ὀργάνωσε τὸ Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα στὶς Βυζαντινὲς Σπουδὲς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης στὸ Ρέθυμνο (22-23 Ὀκτωβρίου 1999).

σκονται, για να κατακτήσουν την ιστορική αίσθηση του χρόνου. Είναι, ἐλπίζω, κατανοητό ότι δὲν στοχεύω στὴν ἄγρα φοιτητῶν, οὔτε ἐπιδιώκω νὰ τοὺς ἐπιβάλλω ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα περίοδος πρὸς μελέτη. Ἐπιδιώκω ὅμως νὰ τοὺς ὑποδείξω τὴ γοητεία τῆς καὶ ὅτι δὲν εἶναι μιὰ ἐποχὴ ἐξωτική ἢ σκοτεινὴ πού δὲν τοὺς ἀφορᾷ. Ἐπιδιώκω, ἐπίσης, πέραν τῆς ιστορικῆς παιδείας πού εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποκτήσουν, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν τους, νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ δυναμικὴ πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψει σὲ μιὰ δευτέρη, ἀλλ' ὄχι ἐλάσσονος σημασίας φάση, νὰ προσδιορίσουμε τί εἶδους μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας μποροῦμε νὰ ἐκπαιδεύσουμε. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐρώτημα εἶναι: ποιά βυζαντινὴ ἱστορία θέλουμε στὸ Πανεπιστήμιο καὶ πῶς θὰ τὴν ἐνσωματώσουμε σὲ ἓνα σύγχρονο πρόγραμμα σπουδῶν ἱστορίας, ὥστε καὶ ἡ ἴδια νὰ ἐξελίσσεται ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλλει στὸ σκοπούμενο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἱστορικῶν. Θεωρῶ ἐξᾴλλου αὐτονόητο ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διδάσκεται, ἐπειδὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία, ἀποτελεῖ ἓνα πεδίο ὅπου ὁ ἱστορικὸς ἀναμετρεῖται σκληρότερα μὲ τὸν χρόνο καὶ μὲ τὰ ἐργαλεῖα του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ ἐκπαιδευτικὴ τῆς χρησιμότητα εἶναι ἀδιαμφισβήτητη.

Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ἡ διδασκαλία δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Προκειμένου γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, οἱ δυσκολίες πού συναντᾷ στὸ Πανεπιστήμιο ἀνταναικλοῦν ἀδράνεις καὶ ἀδιέξοδα πού παρατηροῦνται καὶ στὴ μελέτη τῆς. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἀναφερθῶ ἐπιγραμματικὰ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ, ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ φαινομενικὴ, ἐκ πρώτης τουλάχιστον ὕψους, ἀντίφαση. Ἐνῶ ἡ βυζαντινολογία εἶναι ἀπὸ συστάσεώς τῆς ἓνα διεθνῶς κατοχυρωμένο ἐπιστημονικὸ πεδίο, πού καλλιεργεῖται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τοῦ κόσμου μὲ ἐρευνητικὰ κέντρα, ἑταιρεῖες καὶ περιοδικὰ, ἐντούτοις οἱ βυζαντινολόγοι ἀποτελοῦν ἓναν μικρὸ κύκλο ἐρευνητῶν, ὁ ὁποῖος βαρύνεται ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τῶν ὀλιγάνθρωπων ομάδων. Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Βυζαντίου κινδυνεύει νὰ ἀποστεωθεῖ, ἐπειδὴ ἀρνεῖται τὸν οὐσιαστικὸ διάλογο μὲ ἄλλα γνωστικὰ πεδία· ἄλλωστε ἡ βυζαντινὴ ἱστορία δὲν συνομιλήσε, ὅταν ἔπρεπε, κατὰ τὴ στιγμή δηλαδὴ τῆς ἐκρηξῆς τους, μὲ τὶς δυτικὲς μεσαιωνικὲς σπουδές. Ἐπιπλέον, χωρὶς νὰ ἀμφισβητῶ ὅτι ἡ συνεργασία τῆς μὲ τὴ φιλολογία εἶναι ἐπιβεβλημένη, νομίζω ὅτι ἡ προγραμματικὴ σύγκλιση τῶν ὀρίων ἀνάμεσά τους, ἐμπόδισε τὴ βυζαντινὴ ἱστορία νὰ παρακολουθήσει τὶς γενικότερες ἱστοριογραφικὲς ἐξελίξεις τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἔτσι, ἔμεινε πίσω τόσο στὴ θεματολογία ὅσο καὶ στὴ μέθοδο. Ἀσφαλῶς, δὲν ὑποστηρίζω ὅτι δὲν γίνεται καμία προσπάθεια νὰ μπολιαστεῖ ἡ βυζαντινὴ ἱστορία μὲ καινούρια ἐρωτήματα· ἴσα-ἴσα, τὰ τελευταῖα χρόνια ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ δημοσιεύονται μελέτες πού φιλοδοξοῦν νὰ κερδίσουν τὸν χαμένο χρόνο καὶ νὰ δοῦν μὲ ἄλλο μάτι τὸ Βυζάντιο. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως οἱ ἐξαιρέσεις, πού εὐτυχῶς πληθαίνουν, ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα τῆς καθυστέρησης.

Θὰ παρατηρήσατε ὅτι πολλὲς φορὲς ὡς τώρα ἔκανα λόγο γιὰ βυζαντινο-

λογία. Όσο και αν για μᾶς πού μελετᾶμε τὸ Βυζάντιο, ἡ χρήση τοῦ ὄρου «βυζαντινολογία» εἶναι αὐτονόητη καὶ πάντως ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς μας, παραμένει πρὸς διερεύνηση ἂν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι λειτουργικός αὐτὸς ὁ ὄρος πού καθιερώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα γιὰ νὰ ὀρίσει τὴ μελέτη τοῦ Βυζαντίου ἔναντι τῆς μελέτης τῆς ἀρχαιότητας καὶ ἔναντι (κυρίως) τῆς μελέτης τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ ἄλλα λόγια, ἀναρωτιέμαι ἂν ἓνα ἐρευνητικὸ πεδίο μπορεῖ νὰ ὀρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς βυζαντινολογίας, καὶ ὄχι καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδό του. Θέτω ἐπομένως πρὸς συζήτηση ἂν εἶναι δόκιμο νὰ κάνουμε ἀκόμη «λόγο περὶ Βυζαντίου», χωρὶς νὰ μᾶς ἀπασχολοῦν οἱ μεθοδολογικὲς ἀρχές τῆς προσέγγισής του, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐξειδίκευση τοῦ καθενός.

Γιὰ νὰ περιοριστῶ ἐντέλει στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, πιστεύω ὅτι σημαντικὰ θὰ ἦταν τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ ἀνοιγμὰ της πρὸς τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία, παράλληλα βέβαια πρὸς τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία. Ἐννοῶ τὴν ἀρχαιολογία, ὅταν δὲν εἶναι μόνον μιὰ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης πού περιγράφει τὶς λεπτομέρειες τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ μελετᾶει τὸν οἰκισμένο χῶρο, τὸ περιβάλλον, τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες μέσα σ' αὐτό, ἢ ἀκόμη ὅταν μελετᾶει τὴν εἰκόνα ὡς πολιτισμικὸ προϊόν. Καὶ ἐννοῶ προφανῶς αὐτὴν τὴν ἀνθρωπολογία πού ὀνομάστηκε ἱστορικὴ καὶ πού ὀδήγησε τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία στὴ διερεύνηση θεμάτων, ὅπως ἡ συγγένεια, τὰ συστήματα τῶν ἀναπαραστάσεων, ἡ ἱστορία τοῦ σώματος, ἡ σχέση τοῦ πολιτικοῦ μὲ τὸ θρησκευτικὸ. Ἀναφέρω τέλος τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία ὡς μέρος τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ νὰ ἐξετάζεται ἡ βυζαντινὴ ἱστορία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, προκειμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι βέβαιο ὅτι τόσο οἱ ἀρχαιολογικὲς ὅσο κυρίως οἱ νεοελληνικὲς σπουδὲς χρειάζεται νὰ ἐνοφθαλμιστοῦν τὸ Βυζάντιο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἔπαψε νὰ ὑφίσταται ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης καὶ ἐπομένως ἄλλαξαν καὶ οἱ ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας, οἱ μελετητὲς τῆς νεώτερης ἱστορίας σταμάτησαν νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, περίοδο ἀνθησης τῆς ἱστορίας στὴ χώρα μας, τὸ Βυζάντιο, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δὲν ὑπάρχει στὸ ὀπτικὸ πεδίο τῶν ἱστορικῶν τῆς νεώτερης ἱστορίας. Δὲν ἀποτελεῖ ἴσως σύμπτωση τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν κατὰ τὴν προηγούμενη δεκαετία ἐπιχειρήθηκε, ὅπως ἐπιχειρήθηκε, ἡ «ἐπὶ τὸ προοδευτικότερον βελτίωση» τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὴ Μέση Ἑκπαίδευση, τὸ μάθημα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας συρρικνώθηκε ἕως ὅτου ἐξοβελίστηκε τελείως ἀπὸ τὸ Λύκειο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ νὰ συνομιλήσουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεώτερης ἐποχῆς μὲ τοὺς βυζαντινολόγους — ἢ ἔστω νὰ διατυπωθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς συνομιλίας — ἔχει νόημα, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ συνέχεια τῆς φυλῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ τεθοῦν καὶ

νά απαντηθῶν μείζονα ἐρωτήματα τοῦ τύπου: Πότε τελειώνει ἡ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ καὶ ἀρχίζει ἡ νεώτερη; πῶς γίνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ στὸν σύγχρονο κόσμο; τί σημαίνει αὐτὸ τὸ πέρασμα γιὰ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολὴ συγκρινόμενο μὲ τὸ ἀντίστοιχο πέρασμα στὴ Δύση κ.ο.κ. Ἡ ἀπάντηση σὲ τέτοιου τύπου ἐρωτήματα θὰ μᾶς δείξει ἂν χρειάζεται καινούρια περιодολόγηση στὴν Ἱστορία καὶ μὲ ποιά κριτήρια πρέπει νὰ γίνει.

Ὡς πρὸς τὴ διδασκαλία τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, λοιπόν, τί θὰ μπορούσε νὰ γίνει, ἔστω καὶ βραχυπρόθεσμα, ἐφόσον ἀποδεχόμεστε ὅτι εἶναι ζητούμενο νὰ τὴν ἐπανεξετάσουμε ὡς πρὸς τὸν τρόπο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας της. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ θεματικὴ μόνον ἀνανέωση τῶν μαθημάτων δὲν ἀρκεῖ. Ἐπίσης, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνέφικτο, δὲν εἶναι εὐκόλο τὸ ἐπιζητούμενο ἀνοιγμὰ της πρὸς τὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς προσκρούει σὲ πολλὰ οὐσιαστικὰ καὶ πρακτικὰ προβλήματα. Γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς συζήτησης, θὰ περιοριζόμουν σὲ ἓνα περισσότερο πρακτικὸ, τὴν ἔλλειψη διαθέσιμης βιβλιογραφίας, γεγονός πού σημαίνει γιὰ τὸν διδάσκοντα, ἂν θέλει νὰ ἀνοιχτεῖ σὲ ἄλλα πεδία, πρωτογενὴ ἔρευνα γιὰ κάθε μάθημα; τίθεται τότε ἓνα γενικότερο ζήτημα, τὸ ὅποιο, ἂν καὶ δὲν ἀφορᾷ μόνον τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἀναδεικνύεται ὡστόσο μείζον γι' αὐτὴν: τὸ ζήτημα ἂν εἶναι σκόπιμο νὰ διδάξει κανεὶς σὲ προπτυχιακοὺς φοιτητὲς μιὰ ἔρευνα ἐν τῇ γενέσει ἢ ἐν τῇ ἐξελίξει της. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ Πανεπιστήμιο εἶναι προνομιακὸς χώρος γιὰ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ συνεργασία τῆς ἱστορίας μὲ τὴν ἀρχαιολογία. Τὰ κοινὰ μαθήματα μὲ τὴν ἀρχαιολογία πιστεύω ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα δημιουργικὸ ἐρέθισμα γιὰ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους. Ἐπιπλέον, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅπως ἀντίστοιχα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης, σὲ θεματικὲς ἐνότητες μπορεῖ νὰ λειτουργήσει θετικά, καθὼς θὰ μπεῖ στὴ λογικὴ τῆς διδασκαλίας ἡ ἔννοια τῆς μακρᾶς καὶ τῆς μεσαιας διάρκειας τῶν φαινομένων, κάτι πού μόνον ὡς θεωρητικὴ ἔννοια τῆς ἱστοριογραφίας διδάσκεται στοὺς φοιτητὲς. Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ σκέψη ὑπονοῶ ὅτι δὲν εἶναι ἀνέφικτη ἡ συνεργασία τῶν Τομέων γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς κοινῆς θεματολογίας μαθημάτων σὲ καίρια ζητήματα. Αὐτὸ προφανῶς δὲν συνεπάγεται ὅτι καταργοῦνται τὰ αὐτοτελῆ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ ὥσμωση πού θὰ δημιουργηθεῖ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἐξασφαλίζει τίς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπανεξέταση τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο. Ἐξαναγκάζει τοὺς διδάσκοντες σὲ μιὰ διεύρυνση τῆς προβληματικῆς τους καὶ ἀχρηστεύει τὴν αὐτάρκειά τους, πού εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια. Τοὺς βγάζει ἀπὸ τὸ γυάλινο πύργο τους, ὅχι γιὰ νὰ ὑπερασπιστοῦν τὸν «ἐνδοξόν μας βυζαντινισμό», ἀλλὰ γιὰ νὰ συμμετάσχουν ἀπὸ τὴ σκοπιά τους στὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ μας. Καὶ τοὺς βοηθεῖ ἐντέλει νὰ διαπιστώσουν τὰ ὅρια τῶν ἀναζητήσεων τους.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, στὸ εὐλόγο ἐρώτημα ἂν ἔτσι πρόκειται νὰ λυθοῦν τὰ

προβλήματα της βυζαντινής ιστορίας, ή απάντηση δεν μπορεί να είναι κατηγορηματική. Ωστόσο, θα μου επιτρέψετε μιαν ακόμη σκέψη: Νομίζω ότι οι βυζαντινές σπουδές θα έχουν μέλλον μόνον αν όσοι μελετάμε το Βυζάντιο αμβλύνουμε κάπως, χωρίς να τὴν ἀπολέσουμε, τὴ βυζαντινολογική μας συνείδηση· γιὰ νὰ καταφέρουμε ἐπιτέλους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο νὰ συνομιλήσουμε μὲ τοὺς ὁμοτέχνους μας.